

Strijdvaardig humanisme

Paul Cliteur

Toespraak gehouden op het congres van het Humanistisch Verbond in Utrecht op 20 november 1993. Wegens tijdgebrek kon deze rede tijdens het congres niet geheel worden uitgesproken. Zij verschijnt hier dus voor het eerst integraal.

Dames en heren,

Er zijn momenten waarop een organisatie, een beweging, een club zelfs, zich moet afvragen: waar ging het ook weer over? Wat waren ook alweer de idealen waarmee we hebben ingezet? Er is de laatste tijd zoveel langsgetrokken, zowel binnen de organisatie als ook binnen het geestelijke leven in ruimere zin, dat voor velen niet meer duidelijk is waar het humanisme voor staat. Op een dergelijk moment kan men doen wat de klassieke humanisten deden in de renaissance-periode: men grijpt over de verwarring heen terug op de klassieke bronnen.

Nu ligt dat voor het humanisme iets minder eenvoudig dan voor andere levensbeschouwingen. Het humanisme kent geen Heilig Geschrift en evenmin zijn er gekanoniseerde geleerden. Toch is het misschien mogelijk aan te knopen bij twee documenten die nog het meest in de buurt komen bij die klassieke bronnen. Allereerst denk ik aan Jaap van Praags boek *Modern humanisme*, verschenen in 1947, maar waarvan het manuscript werd afgerond in 1943. Als tweede zou ik een paar opmerkingen willen maken naar aanleiding van enkele beginselverklaringen van het Humanistisch Verbond waarvan de laatste in 1973, precies twintig jaar geleden, is verschenen. Anno 1993 vieren we dus ook iets; we vieren het twintigjarig jubileum van de meest recente beginselverklaring van onze organisatie.

Het lijkt mij een aardig gedachtenexperiment ons af te vragen of deze klassieke bronnen van het naoorlogs georganiseerd humanisme ons nu iets te zeggen hebben. Ik werp deze vraag overigens niet geheel vrijblijvend op. Ik doe dat om een bijdrage te leveren aan de bezinning op het profiel van het humanisme.

Dat lijkt mij niet zonder grond. Want waaraan heeft het Nederlands georganiseerd humanisme

anno 1993 behoefte? Aan geld, aan leden en nog veel meer. Toch is dat niet het belangrijkste element dat ik vandaag aan de orde zou willen stellen. Vandaag zou ik de aandacht willen vestigen op een punt dat in alle onderzoeken naar draagvlak, toekomst en aard van de humanistische beweging naar voren komt. Wat in al die onderzoeken naar voren komt, ook weer in het onderzoek uitgevoerd door de Erasmus-universiteit, is dat het humanisme weliswaar als term bekend is, dat mensen het ook met iets nobels associëren, maar dat men niet precies weet met *wat*. De humanistische boodschap is, met andere woorden, voor veel mensen te weinig omlijnd, te onduidelijk. Heel kort: men zou niet kunnen vertellen wat het nu eigenlijk is. Het humanisme heeft geen duidelijk profiel, althans het Humanistisch Verbond is tot nu toe onvoldoende in staat geweest dit op een aansprekende manier naar de samenleving te vertalen.

Laat ik maar meteen bekennen dat mij die profilering van cruciaal belang lijkt en wel om twee redenen. Allereerst omdat het Humanistisch Verbond een *levensbeschouwelijke* organisatie is. Het humanisme is weliswaar een levensbeschouwing die iets impliceert voor de politieke en maatschappelijke praktijk, maar de kern ligt toch bij de levensbeschouwing. Wanneer men dan ook op dat punt het profiel naar de Nederlandse samenleving niet duidelijk kan overbrengen, is het iets dat onze aandacht verdient.

Een tweede reden waarom mij die mededelingen over het profiel van belang lijken, heeft te maken met wat ik wat zwaarwichtig 'de tijd waarin wij leven' zou willen noemen. Het geestelijk landschap is volkomen ondoorzichtig geworden en juist in een dergelijke situatie is het van belang dat het humanisme ten aanzien van de eigen positie een duidelijk perspectief laat zien. Met andere woorden: voor de ontwikkelingsfase waarin het

in: *Rekenschap*, 41e Jg., nr. 1, Maart 1994, pp. 48-53.

Nederlands georganiseerd humanisme zich bevindt is een duidelijk profiel van nog groter belang dan in andere historische fasen. Nu is gelukkig kenmerkend voor elke traditie dat latere generaties als dwergen op de schouders van reuzen staan en dat zij daardoor verder kunnen zien.¹ Laten we ons daarom ook wat bezinnen op onze reuzen.

Wat heeft Van Praag ons op dit punt nog te zeggen? In een poging om de identiteit van het humanisme te omlijnen is het eerste dat Van Praag onderneemt het bepalen van de positie van het humanisme tot het christendom. Hij doet dat niet om zich 'af te zetten' tegen de religie, zoals men tegenwoordig wel eens hoort, maar omdat het christendom nu eenmaal het dominante levensbeschouwelijke perspectief van zijn tijd was. Tegenwoordig zou men een omlijning van het humanisme waarschijnlijk mede laten plaatsvinden in contrast tot de islam of het in intellectuele kringen zo spraakmakende postmodernisme.

Van Praag begint met uiteen te zetten dat zijn boek is geschreven onder de druk van oorlog en bezetting en dat het ook is geboren vanuit een besef van innerlijke nood tegenover die verschrikkingen. In die tijd viel voor velen de onzekerheid van het leven moeilijk te verdragen en men zocht geestelijk steun. Wat betekende de *godsdiens*t in deze geestelijke nood? Het antwoord is: niets of althans niet genoeg voor vele mensen. Het was duidelijk de tijd om de balans op te maken. Dat is het vervolgens wat Van Praag probeert te doen in *Modern humanisme*.²

Ik beschouw dit als een van de meest karakteristieke verwoordingen van de houding van het humanisme tegenover de godsdiens, zoals die bij naoorlogse Nederlandse humanisten kan worden onderkend. Dat blijkt al direct wanneer we de houding van Van Praag confronteren met die van anderen. Voltaire, een tamelijk behoudend verlichtingsdenker, zei dat als God niet bestond we Hem zouden moeten uitvinden.³ Bakoenin, het toonbeeld van de prometheïsche vrijdenker, zei dat zelfs als God bestond we hem zouden moeten afschaffen.

Geen van beide posities dekt wat Van Praag en andere denkers in het Nederlands georganiseerd humanisme als houding tegenover de godsdiens hebben ingenomen. De positie van de humanist ten aanzien van deze kwestie zouden we mis-

schien nog het best als pragmatisch kunnen typeren. Ook al zou het gewenst zijn dat er een God zou bestaan, een niet-bestaande God laat zich niet uitvinden, zoals Voltaire denkt. Ook al zou het gewenst zijn, een bestaande God laat zich niet afschaffen wanneer dat de mens beter zou uitkomen, zoals Bakoenin ons aanraadt. De humanist kan dan ook noch de stelling van Voltaire, noch die van Bakoenin onderschrijven. Hij neemt als uitgangspunt niet een of ander principieel standpunt ten aanzien van God, maar de 'geestige Situation der Zeit'. Hij vraagt: in wat voor tijd leven wij? Wat is in deze tijd de bezielende kracht van het christendom? En wat de humanist dan slechts constateert is dat – terecht of niet terecht – het in ieder geval feitelijk zo ligt dat voor velen de christelijke God dood is en dat het geestelijk vacuüm dat daardoor is ontstaan om nieuwe eigentijdse oplossingen vraagt. Het humanisme pretendeert voor die situatie een oplossing te bieden en het verzet zich krachtig tegen de tegenwoordig zo populaire tendens om met de dood van God ook de mens dood te verklaren. Dat is te veel eer voor de dood, zoals Glastra van Loon terecht opmerkt in zijn nog te verschijnen essaybundel *Mensenwerk*.⁴

Het is van belang te benadrukken dat Van Praag niet ontkent dat er ook een religieus, zelfs bijbels humanisme kan bestaan, evenzeer als een humanistisch christendom. Maar, zo gaat hij verder, dat neemt niet weg dat het humanisme als zodanig zich toch principieel van de traditionele godsdiensstopvattingen onderscheidt en een levensbeschouwing aanduidt die hij 'weliswaar niet er tegenover, maar toch er naast wil stellen als een in zedelijk opzicht geheel gelijkwaardige fundering van het individuele leven en het cultuurpolitieke streven'.⁵

Wat kunnen we hieruit concluderen? Elke religie, elke godsdiens en ik zou daaraan toe willen voegen, elke ideologie (met uitzondering van het fascisme) heeft wel elementen in zich die we als humanistisch kunnen aanduiden. Vandaar dat elke polarisatie tussen humanisme en andere levensbeschouwingen op dit punt gevaarlijke kanten heeft. Het betekent ook dat humanisten kunnen samenwerken met andersdenkenden van verschillende signatuur.

Dat laat echter onverlet dat het humanisme voor Van Praag een zelfstandige levensbeschou-

welijke signatuur heeft en dat het deze eigen identiteit is die voor hem de meetlat vormt waarmee hij andere levensbeschouwingen, godsdiensten en religies meet. Hij ziet het humanisme – met alle respect voor ieders overtuiging – toch als het eindpunt van de levensbeschouwelijke evolutie van de mens, als ik het zo vrijmoedig mag stellen.

Ik ben van mening dat het pleidooi dat Van Praag heeft gehouden tot het ontwikkelen van een eigen levensbeschouwelijke oriëntatie nog niets aan belang heeft ingeboet. Maar tot zover hebben we echter alleen nog maar de mogelijkheid en wenselijkheid van een eigengeaarde humanistische levensovertuiging verdedigd gezien. Wat is de inhoud van die overtuiging? Daarvoor kunnen we terecht bij enkele opeenvolgende beginselverklaringen.

In 1946 werd bij de oprichtingsvergadering van het Humanistisch Verbond een Beginselverklaring aanvaard met de volgende tekst. Eerst vinden we een proclamatie van de menselijke waardigheid als het fundament van de humanistische overtuiging: 'Onder humanisme wordt verstaan de levens- en wereldhouding, die zich, zonder uit te gaan van het bestaan van een persoonlijke godheid, baseert op de eerbied voor de mens als bijzonder deel van het kosmisch geheel, als drager van een niet aan persoonlijke willekeur onderworpen normgevoel en als schepper van geestelijke waarden.' In 1955 werd deze beginselverklaring vervangen door een andere. De hoofdlijnen zijn nog dezelfde, zij het dat soms de woordkeus iets anders is. Allereerst valt op dat de persoonlijke godheid niet wordt afgewezen, maar wel de openbaring. Men schrijft nu: 'De humanistische levensovertuiging wordt gekenmerkt door het pogen om leven en wereld te verstaan met een beroep op menselijke vermogens en zonder uit te gaan van een bijzondere openbaring.'

Wat in voornoemde verklaringen sterk op de voorgrond treedt is een soort van vertrouwen, het vertrouwen dat het mogelijk is om een levensovertuiging te omlijnen die zich beroept op louter menselijke vermogens, menselijke waarden en menselijke idealen. Dat was in 1973 eigenlijk niet anders: 'Het humanisme is de levensovertuiging die probeert leven en wereld te begrijpen uitsluitend met menselijke vermogens. Het acht wezenlijk voor de mens zijn vermogen tot onderschei-

dend oordelen, waarvoor niets of niemand buiten hem verantwoordelijk kan worden gesteld.' Daarop volgt dan een nadere uitwerking van die beginselverklaring en een verwoording van de praktische doelstellingen van het georganiseerd humanisme.

Waarom heb ik deze beginselverklaringen nog eens de revue laten passeren? De eerste opmerking die ik over deze verklaringen zou willen maken is dat deze naar mijn smaak niet onduidelijk zijn. Integendeel, het is zo duidelijk als maar mogelijk is. In die verklaringen vinden we haarscherp omschreven wat het humanisme is, wat het zich voor ogen stelt en langs welke weg men deze ideeën wil verwerkelijken. Wanneer er dan ook iets zou ontbreken aan de duidelijkheid van het humanisme ben ik geneigd dat niet te zoeken bij de boodschap, maar bij de boodschapper. De boodschap zelf is uitermate communicabel, maar moet natuurlijk wel worden gecommuniceerd.

Het is heel verleidelijk de humanistische beginselverklaring te vergelijken met de mythische verhalen van religies. Hoe kan het bestaan dat het humanisme, een levensbeschouwing die aansluiting zoekt bij zulke alledaagse ervaringen, alledaagse menselijke vermogens – hoe kan het zijn dat juist die levensbeschouwing het verwijt van onduidelijkheid krijgt?

Men zou daarvoor twee redenen kunnen bedenken. Allereerst dat het humanisme een tamelijk abstracte aangelegenheid is. Met abstract bedoel ik nu dat het gaat om het formuleren van denkbeelden, ideeën en idealen in louter algemene termen. Er is weinig zichtbaar, tastbaar, weinig 'materieels' aan het humanisme wanneer men het vergelijkt met geïnstitutionaliseerde godsdiensten waar ritueel en ceremonie aan het abstracte verhaal een zichtbare dimensie verlenen.

Als tweede is er natuurlijk het historisch gegeven dat het Nederlands Humanistisch Verbond een naoorlogse aangelegenheid is die wat herkenbaarheid nooit kan concurreren met kerkelijke instituten die al eeuwenlang in de Nederlandse samenleving zichtbaar zijn. Laten we niet vergeten dat het Nederlandse georganiseerde humanisme nog maar enkele tientallen jaren oud is. Wanneer men het al met het christendom zou willen vergelijken, dan kan dat alleen maar geschieden met het christendom enkele decennia na het overlijden van de stichter. De Romeinen hadden de

grootste moeite te begrijpen waarom het die mensen ging.

Deze twee kwesties, het abstracte karakter van het humanistisch gedachtengoed en de relatief jonge traditie, zijn iets waar men niet zo heel veel aan kan doen. De dingen moeten hun loop hebben of liever gezegd: bepaalde zaken hebben hun tijd nodig. Sommigen zullen dat misschien uitermate optimistisch vinden, maar ik ben ervan overtuigd dat het humanisme een communicabele boodschap is waarvoor een grote toekomst is weggelegd. Moeten we dan alleen maar afwachten? Nee, er zijn ook dingen die we nadrukkelijk wel kunnen doen om het profiel van het humanisme naar buiten te versterken. Of liever: we moeten bepaalde dingen nalaten en bepaalde dingen doen. Ten aanzien van het nalaten zou ik twee zaken in het bijzonder onder de aandacht willen brengen. Naar mijn smaak dient het Nederlands georganiseerd humanisme zijn identiteit niet te zoeken in een platform voor andere bewegingen en als tweede dient het te waken voor branchevervaging.

Wat men nooit moet doen is voor de buitenwereld onduidelijke bewegingen maken, omdat men denkt daarmee aanhang te kunnen krijgen. Laat ik met een voorbeeld illustreren wat ik bedoel. In tegenstelling tot organisaties die zich toelagen op levensbeschouwing, politiek en religie, gaat het tegenwoordig goed met de zogenaamde 'one-issue'-bewegingen: Amnesty International, Greenpeace, de milieubeweging, het feminisme. Nu zou men in de verleiding kunnen komen de identiteit van de eigen organisatie te definiëren als een organisatie die al die andere bewegingen aan het woord laat. Identiteit wordt dan versmald tot platform. Eerlijk gezegd ben ik daar geen voorstander van. Ten eerste is een dergelijke rol voor de eigen organisatie niet erg glorieus; het lijkt veeleer een getuigenis van de armoede van het eigen gedachtengoed dan dat men zich daarmee populair zal maken. Het is bovendien niet effectief, immers het respect voor de eigen organisatie zal in de ogen van buitenstaanders niet groeien, maar veeleer dalen. Het is ook niet *nodig*. Immers humanisme is niet niets. De idealen zoals geformuleerd in de opeenvolgende beginselverklaringen sluiten aan bij een belangrijke traditie in het Europese denken die zelfstandige betekenis heeft en alleen nog maar meer beteke-

nis zal krijgen in de toekomst (Piet Thoenes, wiens opvattingen over humanisme de mijne sterk hebben beïnvloed, heeft eens gezegd: 'We moeten *zelf* iets zijn.' Daar ben ik het volkomen mee eens.) Ten slotte – en dat is waar mij het voor ons thema van vandaag over gaat – is het niet erg verduidelijkend. Het maakt de verwarring alleen maar groter.

Een tweede weg die het humanisme in het kader van het versterken van het profiel niet zou moeten gaan is die van het leveren van commentaar op een te grote hoeveelheid actuele gebeurtenissen. Onduidelijkheid kan ook worden veroorzaakt doordat men te veel hooi op de vork neemt. Dan ontstaat 'branchevervaging'.

Het is nu misschien wel het moment duidelijk uit te spreken dat wat ik hier vertel niet de allerindividueelste expressie is van mijn allerindividueelste gevoelens, maar dat ik mij nadrukkelijk wil engageren aan de lijn die door het oude bestuur is uitgezet. De versterking van de bezinningsfunctie, waarvoor al een pleidooi wordt gehouden in het beleidsplan voor 1993, wordt hier in mijn eigen bewoordingen nog eens geformuleerd. Wat ik heb geformuleerd als het gevaar van branchevervaging vind ik in datzelfde beleidsplan terug wanneer wordt gesproken van de noodzaak tot het 'aanscherpen van kerntaken'.

Ik kan nog niet spreken namens een nieuw bestuur, want dat moet eerst met elkaar een lijn uitzetten alvorens we als bestuur uitspraken kunnen doen. Wat ik wel kan doen is spreken namens mijzelf en dan kan ik zeggen dat ik mij in dat bestuur sterk zal maken voor het voortzetten van deze lijn.

Nu heb ik bij het aanzetten van de vorige twee punten de zaak wellicht wat vanuit het negatieve behandeld. Laat ik het ook doen onder een positieve invalshoek. Een van de eerste taken van het Humanistisch Verbond en – zo zou ik daaraan toe willen voegen – ook van de aan het Verbond gelieerde organisaties, is dat men de vraag wat nu eigenlijk humanisme is scherp over het voetlicht krijgt. Ik ben geneigd dat te formuleren als de noodzaak van een humanistische filosofie. Ik versta daaronder een coherente, gesystematiseerde articulatie van humanistische waarden.

Het pendant van wat ik zou noemen die 'positieve duidelijkheid' is een 'negatieve duidelijkheid': het humanisme moet niet alleen duidelijk stellen waar het vóór is, maar ook waar het tegen

is. We moeten in de ideologische discussie van het moment scherp partij kiezen voor het humanisme zoals dat in de beginselverklaring van het Verbond van 1973 omschreven is. Dat houdt in een ondubbelzinnige afwijzing van antihumanistische tendenties, zoals die tegenwoordig weer zo sterk op de voorgrond treden. We behoeven alleen maar te denken aan de grote invloed die het godsdienstig fundamentalisme op het ogenblik weer in de Verenigde Staten heeft; aan een doovonniss uitgesproken door een geestelijk leider over een schrijver op grond van vermeend gods-lasterlijke uitingen; het failliet verklaren van wat wordt genoemd het 'verhaal van de emancipatie' door een Frans filosoof. De voorbeelden liggen voor het oprapen. Ik verwijs voor een goede kritiek op dit soort tendensen naar de Socrates-lezing van Rob Tielman uit 1991.⁶ Al deze tendensen vragen wat mij betreft om een strijdvaardig humanisme.

Het Humanistisch Verbond kan een organisatie zijn voor een dergelijk expliciet en strijdvaardig humanisme. De aanknopingspunten daarvoor vinden we in het Nederlands georganiseerd humanisme en de brede traditie waarop het georganiseerd humanisme voortbouwt. Dat voor deze traditie van redelijkheid, tolerantie, rechtvaardigheid en vrijheid een toekomst is, daarvan ben ik overtuigd. Nog nooit ben ik een humanist tegengekomen die zich heeft beklagd over het feit dat Thomas van Aquino of Augustinus door de kerk zijn geannexeerd. Maar velen ben ik tegengekomen die wat korzelig stellen dat het hen stoort dat Erasmus en Spinoza worden geclaimd door het Nederlands georganiseerd humanisme. Dat zegt iets over de populariteit van het humanistisch gedachtengoed en geeft ook aan dat voor deze manier van denken een toekomst in het verschiet ligt. In een wereld waarin de traditionele godsdiensten onder druk staan, de secularisatie voortschrijdt, ligt nog steeds de taak voor het humanisme die Van Praag daar al in 1943 aan toedacht. In een tijd waarin de multiculturele samenleving het onmogelijk maakt dat hetzij de islam, hetzij het christendom, hetzij het hindoeïsme of welke andere traditionele godsdienst ook de gemeenschappelijke grondslag kan vormen voor recht, staat en maatschappij, kan het humanisme de eenheid boven geloofsverdeeldheid zijn waarover Leo Polak reeds sprak.

Ik besef dat dit slechts enkele kanttekeningen in de marge zijn bij een programma dat in de komende jaren uitwerking, aanpassing en verdere ontwikkeling behoeft. Ik heb u al gezegd dat ik hier nog niet namens het bestuur kan spreken en uit het spaarzame contact dat ik met hen nu al heb gehad, is naar voren gekomen dat we ten aanzien van de inhoud van het humanisme van hen allen een belangrijke bijdrage te verwachten hebben.

Ik wil nu nog graag enkele woorden van dank uitspreken aan de vele mensen die de bestuursoverdracht van vandaag hebben mogelijk gemaakt.

Allereerst gaat mijn dank uit naar het inmiddels oude bestuur. Het oude bestuur bevat vele mensen van naam en faam met vele jaren trouwe dienst aan de zaak waarvoor wij gemeenschappelijk staan. Het getuigt van een grote mate van identificatie met de zaak en niet met het eigenbelang dat u plaats heeft willen maken voor een nieuwe lichte. Ik kan u echter verzekeren dat de vele ideeën waaraan u uitvoering heeft gegeven in goede handen zijn. Wanneer men al van discontinuïteit zou moeten spreken dan toch in de zin van een fysieke discontinuïteit, geen geestelijke.

Mijn dank gaat ook uit naar de voordrachtscommissie. Toen Henk Bijleveld, Alice van Rooij en Jan Mulder bij mij op bezoek kwamen, maakte ik het grapje dat het wel een onmogelijke opdracht was waar zij zich mee hadden laten belasten. Een bestuur vormen voor een organisatie met louter individualisten is voorwaar geen gemakkelijk karwei. Al snel bleek mij echter dat de voordrachtscommissie aan veel meer gedacht had dan ik had durven dromen: aan combinaties van mensen, aan een spreiding van jong en oud, aan een evenwichtige verhouding van filosofisch bevlogenen en geroutineerde bestuurders. Tot deze formateurs zou ik willen zeggen: wij zullen er alles aan doen om het in ons gestelde vertrouwen niet te beschamen.

Ten slotte gaat mijn dank natuurlijk uit naar u, naar de leden van het Humanistisch Verbond. In de contacten die ik met u heb gehad tijdens enkele lezingen direct voorafgaande aan dit congres ben ik getroffen door de instemmende en enthousiaste reacties die u hebt gegeven over dit – toch ook voor u – relatief nieuwe bestuur. U kunt er verzekerd van zijn dat ik met u nog vele contacten zal onderhouden en dat ik zal proberen aan de vele en

ten dele ook verschillende ideeën en plannen die binnen onze organisatie leven op een adequate manier uitvoering te geven. Dat dit mogelijk is, daarvan ben ik overtuigd. Dat temidden van het pluralisme er vele punten zijn waarop humanisten elkaar kunnen vinden staat vast. Laat ik een bescheiden poging doen met zo'n centrale waarde uit de humanistische traditie te eindigen.

Er wordt de laatste tijd veel gesproken over de glorie van de waarheid: *veritatis splendor*. Laten we als humanisten waakzaam blijven dat de waarheid niet wordt gemonopoliseerd door intolerante ideologieën, instituties en anti-emancipatorische ideeën. Laten we op de bres blijven staan voor het recht van een ieder om – onder respect voor de rechten van de ander – zijn eigen levensplan in te richten, dit alles onder het motto: *liber-*

tatis splendor; de glorie van de vrijheid.

Ik dank u voor uw aandacht.

Noten

1. Uitspraak van Bernard de Chartres. Vgl. Gilson, Étienne, *L'esprit de la philosophie médiévale* (Parijs 1978) p. 402.
2. Praag, J.P. van, *Modern humanisme, Een Renaissance?* (Amsterdam 1947) (manuscript gedateerd op 31-8-1943) p. 7.
3. Vgl. over deze uitspraak: Gay, Peter, *The Enlightenment*, I (New York/Londen 1966) p. 397.
4. Glastra van Loon, J.F., *Mensenwerk, Levensbeschouwelijke opstellen van een humanist* (Meppel/Amsterdam 1994). Ik ontleen deze uitspraak aan de aankondigingsfolder.
5. Van Praag, *Modern humanisme*, p. 13.
6. Tielman, Rob, 'Humanisme onder kritiek', in: *Humanist* (febr. 1991).